ТЕМА 5. ГНОСЕОЛОГІЯ. ФІЛОСОФІЯ ПІЗНАННЯ

Вивчення цієї теми здійснюється за таким планом:

1. Природа і призначення процесу пізнання.
2. Практика як основа і рушійна сила пізнання.
3. Пізнання як процес відображення реальної дійсності, його основні види.
4. Поняття істини, її види, шляхи досягнення.
5. Практика як критерій істини, її абсолютний і відносний характер. Специфіка наукового пізнання.
6. Поняття науки, її види і функції.
7. Емпіричний та теоретичний рівні наукового пізнання.
8. Форми і методи наукового пізнання. Особливості методів соціального дослідження.

Конспективний виклад теми:

1. Природа і призначення процесу пізнання

Однією з важливих функцій свідомості є пізнання людиною навколишнього світу і самої себе. Люди не можуть жити, перетворювати природу без знань. Пізнання - це таке функціонування свідомості, в результаті якого виникають нові знання. Воно є невід'ємним компонентом матеріально-практичної діяльності, хоч і не позбавлене певної відносної самостійності. На відміну від практики, яка є матеріальною діяльністю, пізнання є ідеальна, духовна форма освоєння світу. Практика, як спосіб задоволення потреб людини, може бути успішною тоді, коли вона супроводжується творчим пізнанням об'єктів, їх моделюванням, планом їх перетворення. Пізнання, як і свідомість в цілому, реально існує за допомогою мови. Пізнавальний процес відображає не тільки наявні у дійсності (або ті, що дійсно існували чи будуть дійсно існувати) предмети, процеси і явища, але й усі їх можливі модифікації.

Основними засадами наукової теорії пізнання є визнання об'єктивної реальності світу, відображення його в свідомості людини, практики як основи пізнання й критерію істини, розуміння пізнання як діалектичного процесу наближення суб'єкта до об'єкта, руху від незнання до знання, від неповного, неточного знання до знання все повнішого і точнішого.

2. Практика як основа і рушійна сила пізнання

Пізнання має суспільний характер, який зумовлюється працею і мовою. Пізнання відображає реальну дійсність не прямо, а опосередковано - через матеріально-практичну діяльність. Практика породжує потребу в нових матеріалах, джерелах енергії і т. п., і це стимулює розвиток пізнання. Отже, історичний розвиток практики є рушійною силою пізнання. Та частина філософії, яка займається пізнанням, називається гносеологією. Як відомо, питання про можливість пізнання світу є зворотною стороною основного

питання філософії - про відношення мислення до буття, свідомості до матерії, до природи. Наукова філософія вважає, що світ можна пізнати таким, яким він є, що в реальній дійсності немає нічого такого, чого не міг би рано чи пізно збагнути розум людини. Напрям у філософії, що заперечує або піддає сумніву можливість пізнання природи, суспільства, називається агностицизмом. Таке твердження агностиків обґрунтовується головним чином посиланням на наявну різницю між тим, яким наш світ здається і яким він є насправді.

Пізнання як процес являє собою діалектичну єдність суб'єктивного і об'єктивного. Суб'єктом пізнання є не свідомість сама по собі, а матеріальна істота, яка має свідомість - суспільна людина.

Об'єктом пізнання є фрагменти об'єктивної реальності, які потрапили в коло практичної і пізнавальної діяльності людини. З розвитком суспільства об'єктом пізнання стає й саме пізнання, мислення людини. Процес пізнання має суспільно-історичний характер. Усі людські пізнавальні здібності, і насамперед мислення, не дані людині від природи, вони сформувалися на основі праці, суспільного виробництва. Окрема людина навчається мислити разом із засвоєнням мови й набутих людством знань.

3. Пізнання як процес відображення реальної дійсності, його основні види

Пізнання відображає дійсність у формі образів. Образ - є форма і продукт суб'єктивного, ідеального відображення об'єктивної реальності у свідомості людини. Образи за своїм змістом відповідають предметам, явищам, які вони відображають. Основними формами відображення є живе споглядання та його форми - відчуття, сприйняття, уявлення, які дають конкретно-наочне знання про зовнішній бік речей, і мислення (поняття, судження, умовивід тощо), що полягає в абстрагуванні, узагальненні чуттєво даного матеріалу і оперуванні абстракціями.

Чуттєве відображення базується на безпосередній взаємодії суб'єкта і об'єкта, має конкретно-образну чуттєву форму виразу, дає знання явищ. На відміну від чуттєвого відображення, яке дає знання одиничного, абстрактне мислення дає знання загального, відображає дійсність у формі абстракції. Виділяючи загальне в предметах і явищах, мислення переходить від знання явища до знання сутності речей. Тим самим воно дає змогу піднятися до пізнання всезагального, а тому відображає дійсність глибше, повніше. В історії філософії були філософи, які надавали перевагу живому спогляданню (сенсуалісти, емпірики), і такі, що визнавали провідну роль за абстрактним мисленням (раціоналісти). Насправді ж ці дві форми пізнання становлять єдине ціле, вони діалектично взаємопов'язані, доповнюють одна одну.

У результаті активності суб'єкта, його творчої уяви, фантазії, інтуїції відбуваються якісні переходи від чуттєвих форм відображення до логічних, від емпіричного рівня до теоретичного, від знання явища до знання сутності. Інтуїція (лат. intuitio - уважно дивлюсь) - спосіб пізнання через безпосереднє чуттєве споглядання чи умовивід на відміну від опосередкованого послідовного логічного мислення. Відмінність між логічним та інтуїтивним відкриттям

полягає в тому, що перше відкриває елементи вже відомого людині буття, друге - нові сфери буття, створюючи фундамент для логічних відкриттів. Кінцевою метою пізнання є досягнення істини.

4. Поняття істини, її види, шляхи досягнення

Істина є правильне відображення суб'єктом об'єктивної дійсності, підтверджене практикою. Протилежним їй поняттям є хибна думка. Хибна думка - це зміст свідомості, який не відповідає реальності, але сприймається як істинне (цю думку треба спростовувати). Основна проблема теорії істини - як можна встановити відповідність одержаних знань реальним об'єктам, які постійно розвиваються. Для вирішення цієї проблеми необхідно розглянути основні характеристики істини: об'єктивність, абсолютність, відносність, конкретність і перевірка практикою. Кожна істина, оскільки вона досягається суб'єктом, є суб'єктивною за формою і об'єктивною за своїм змістом. Абсолютизація моменту суб'єктивного в наших знаннях веде до суб'єктивізму, агностицизму. На противагу цим хибним поглядам наукова філософія виробила поняття об'єктивної істини.

Об'єктивна істина - це такий зміст знань, який не залежить ні від окремої людини, ні від людства в цілому. Об'єктивність істини ніяк не означає її незалежність від інтересів і потреб людини. Навпаки, істина завжди була і залишиться однією з найважливіших гуманістичних цінностей людини.

Визнання об'єктивної істини зумовлює необхідність визнання в тій чи іншій формі абсолютної істини. Абсолютна істина означає повне, вичерпне знання про щось. У принципі таке знання можливе. Але оскільки розвивається не тільки пізнання, а й його об'єкт - навколишній світ, то людство може тільки наближатися до нього. До абсолютних істин можна віднести достовірно встановлені факти, дати подій, народження й смерті тощо, але такі істини не становлять пізнавальної цінності, їх просто називають вічними істинами. Абсолютна істина - в широкому розумінні - це всеосяжна істина про реальність у цілому, або реальність окремих її фрагментів. Важливо визнати, що абсолютна істина існує як момент пізнання. Абсолютна істина складається із суми відносних істин. Відносна істина вказує на обмеженість правильного знання про щось. Наприклад, тіла складаються із атомів, вода кипить при температурі 100° тощо. У кожній відносній істині є зерно, елемент абсолютної. Абсолютизація моменту абсолютного в наших знаннях веде до догматизму, «омертвіння» знань, а абсолютизація відносного - до релятивізму (лат. - відносний), тобто до агностицизму, фактичної відмови від пізнання.

З аналізу діалектики абсолютної і відносної істини виводиться і наступна її фундаментальна характеристика - конкретність.

Конкретність істини - це така її ознака, за якою істинність того чи іншого твердження залежить від умов, місця та часу, а також тільки в певній визначеній теоретичній системі, системі відліку тощо. Абстрактна постановка питання про істинність того чи іншого твердження призводить до невизначеного рішення. Так, на запитання взагалі: «Корисний чи шкідливий

дощ?» - отримаємо відповідь - «і корисний, і шкідливий». Отже, абстрактної істини немає, істина завжди конкретна.

5. Практика, як критерій істини, її абсолютний і відносний характер

Яким же чином ми можемо переконатися, чи правильні наші знання, чи помилкові? У кінцевому підсумку це досягається за допомогою практики. Практика різноманітна - від повсякденного життєвого досвіду до складних наукових експериментів. Вона є основою пізнання, його рушійною силою, об'єктивним критерієм істини. Якщо предмет під час його використання проявляє себе так, як передбачалося, то це означає, що наші уявлення про нього правильні. Практика історично розвивається. Тому практика виступає і як абсолютний і як відносний критерій. Про цю та інші проблеми пізнання студенти більш докладно можуть дізнатися з рекомендованих підручників.

Крім указаного критерію, є багато інших критеріїв істини: логічний, прагматичний, естетичний, утилітарний, етичний, конвенціальний, екзистенціальний, інтуїтивний та ін.

Наукове пізнання. При вивченні цієї теми особливу увагу слід звернути на особливості наукового пізнання, як його вищої форми.

Наукове пізнання - це такий рівень функціонування свідомості, в результаті якого одержується нове знання не тільки для окремого суб'єкта, а й для суспільства в цілому. Нові знання є результатом професійної діяльності вчених. Наукові знання розвиваються з форм донаукового, повсякденного знання, спираються на індивідуальний і загальнолюдський досвід, на суспільну практику.

6. Поняття науки, її види і функції

Наука є системою понять про дійсність і має на меті дослідження на основі певних методів пізнання об'єктивних законів розвитку природи, суспільства і мислення, для передбачення і перетворення дійсності в інтересах суспільства, людини. Наука - це одночасно і система знань, і їх духовне виробництво, і практична діяльність на їх основі. Наука є складовою частиною культури людства, її питома вага постійно зростає. Наука виконує такі основні функції: пізнавальну, культурно-світоглядну, функцію безпосередньої продуктивної сили, прогностичну, функцію духовного перетворення світу. Наука має справу з особливим набором об'єктів реальності, які не можна звести до об'єктів повсякденного досвіду. Для опису цих об'єктів, незвичайних з точки зору здорового глузду, наука виробила спеціальну мову, понятійний апарат, а для безпосереднього впливу на них наука створила систему спеціальних знарядь (інструменти виміру, різні прилади тощо), які дають змогу виявити можливий їх стан в умовах, що піддаються контролю суб'єкта. Наука формує специфічні способи обґрунтування істинності знань: експериментальний контроль за одержаним знанням, виведення одних знань з інших, правильність яких уже доведена. За предметом дослідження науки поділяються на природні - технічні (вивчають закони природи і способи їхнього освоєння), суспільні (об'єктом тут виступають різні суспільні явища та їх закони), гуманітарні (вивчають саму

людину як особистість). Предмет науки впливає на її методи, способи дослідження об'єкта. Так, у природничих науках одним із головних способів дослідження є експеримент, а в суспільних науках - статистика.

7. Емпіричний та теоретичний рівні наукового пізнання

Розрізняють емпіричний та теоретичний рівні наукового пізнання. Емпіричний (грец. Empeiria - досвід) - це такий рівень знання, зміст якого в основному одержано з досвіду (із спостережень та експериментів), підданого деякій раціональній обробці, тобто сформульованого певною мовою. Характерною особливістю емпіричного пізнавального рівня є те, що він включає в себе безпосередній контакт дослідника з предметом за допомогою органів відчуттів або приладів, що їх доповнюють; дає знання зовнішніх, видимих зв'язків між явищами. Вершиною емпіричного пізнання є фіксація повторення явищ без пояснення причин. Емпіричні знання спираються на емпіричні факти й співвідношення, дані спостереження, показання приладів, записані в протокол, зведені в таблицю чи подані графічно тощо.

Теоретичне пізнання (грец. - розгляд, дослідження) - це пояснення підстав відтворення. Теоретичне знання має загальний і необхідний характер і містить відомості про внутрішні закономірності спостережуваних явищ. На цьому рівні ми одержуємо знання не тільки за допомогою досвіду, а й абстрактного мислення.

Теоретичне знання включає систему понять, суджень, абстракцій, часткові й загальні теорії. Перевага теоретичного знання полягає в тому, що воно дає розуміння суті загального закону і може передбачити майбутнє. Метафізичний підхід до розуміння емпіричного і теоретичного рівнів пізнання виявляється в запереченні єдності між ними або абсолютизації одного з них. Емпіричне пізнання може випереджати теоретичне, а теоретичне - емпіричне. Суперечності між емпіричним і теоретичним знанням вирішуються практикою, яка є основою пізнання і критерієм істини.

Студентам необхідно звернути увагу на засвоєння таких понять, як «факт», «спостереження», «експеримент», «абстракція», «ідеалізація» та ін.

8. Форми і методи наукового пізнання. Особливості методів соціального дослідження

Свідома цілеспрямована діяльність щодо формування і розвитку знань регулюється певними методами й прийомами. Виявлення і розробка таких норм, правил, методів і прийомів складає предмет логіки і методології наукового пізнання. При цьому логіка дає правила виведення одних знань з інших, правила визначення понять. Методи наукового пізнання - способи, що застосовуються свідомо на основі знання загальних законів природи суспільства і мислення, особливих законів пізнання і окремих, специфічних законів наукового пізнання. За ступенем загальності методи поділяються на філософські, загальнонаукові та методи окремих наук, а за сферою застосування - на емпіричні й теоретичні. Кожний з них відображає дійсність у певних формах.

Схема 1. Наукове пізнання

Методи	Рівні	Форми
Сходження від абстрактного до конкретного, історичний і логічний, аксіоматичний, системно-структурний, математичний та ін.	Теоретичний	Наукова картина світу, теорія, система законів, теоретичні поняття, ідея
Моделювання, аналогія, порівняння, індукція, дедукція, аналіз-синтез, абстрагування		Факт, гіпотеза, проблема, концепція
Опис, експеримент, вимір, спостереження	Емпіричний	Емпіричні закони, емпіричні поняття, факти

Слід зазначити, що існують прийоми і методи, притаманні людському пізнанню в цілому, на базі яких будується як наукове, так і повсякденне знання. Вони називаються загальнологічними і подані всередині схеми 1. Наукове пізнання виробило також і свої спеціальні методи, головні з яких представлені вище. За браком місця ми позбавлені можливості дати пояснення до кожного з методів пізнання. Тому студентам слід буде прочитати про це у відповідних розділах рекомендованих підручників.

Кожна форма пізнання має свою специфіку. Особливо складний характер має соціальне пізнання. Головні його особливості полягають у тому, що в соціальному пізнанні суб'єкт і об'єкт збігаються, відображення дійсності відбувається через інтереси людей, які можуть сприяти об'єктивному пізнанню, а можуть бути і серйозною перешкодою на шляху до нього. Соціальне знання має в основному ймовірний статистичний характер.

Наукове пізнання як оперативна діяльність включає в себе постановку проблеми, висування гіпотез, збір фактів, розробку творчої ідеї, перевірку її практикою, розробку теорії, яка дає вирішення поставленої проблеми.

Усі наукові методи взаємопов'язані. Об'єктивною основою всього є діалектика зв'язку між поодиноким, особливим і загальним. Філософським методом сучасного наукового пізнання є матеріалістична діалектика, методологічна функція якої реалізується через систему категорій, принципів і законів. Діалектика осмислює реальний процес пізнання, розглядає науку в єдиному контексті суспільно-практичної діяльності і дає змогу оцінювати перспективи пізнавального процесу.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть основні принципи пізнання.
2. У чому полягає специфіка та роль чуттєвого і раціонального пізнання і які їх форми?
3. Яку роль відіграють творчість та інтуїція в пізнанні?

4. Розкрийте діалектику стосунків між об’єктивною, абсолютною, відносною та конкретною істинами.
5. Дайте визначення і обґрунтуйте значення практики в пізнанні.
6. В чому відмінність наукового пізнання від практичного?
7. Дайте визначення методу пізнання, назвіть основні методи емпіричного та теоретичного пізнання.
8. Які ви знаєте загальнологічні прийоми і методи пізнання?
9. Що являють собою методи сходження мислення від абстрактного до конкретного, історичний та логічний, аксіоматичний, системний?
10. Що таке наука, яка її структура та функції? Назвіть основні критерії істини.

Філософський словник до теми: пізнання, пізнання теорії, суб’єкт і об’єкт пізнання, практика, істина, абсолютна і відносна істина, конкретність істини, критерії істини, метод, теорія, наука.